

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-9-73-41>

УДК 911.3

Буряк-Габрись І.О.

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТИПОЛОГІЇ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ МІСТЕЧКОВИХ ЛАНДШАФТІВ (НА ПРИКЛАДІ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ)

Анотація. Розглянуто регіональні особливості типології та класифікації містечкових ландшафтів на прикладі окремого регіону України – Східного Поділля (в адміністративному поділі – Вінницька область); зазначено, що до містечкових ландшафтів віднесено лише ті селитебні ландшафти, які сформувались у процесі містечкової діяльності людей. Показано, що типологічне групування та класифікація селитебних ландшафтів являють собою єдиний аналітико-синтетичний процес, який дозволяє виявити загальні та регіональні особливості містечкових ландшафтів та їх територіальну структуру. Зазначено, що типологія і класифікація містечкових ландшафтів необхідна для розробки моделей територіального планування і прогнозування подальшого їх розвитку, а також майбутнього впливу містечкових ландшафтів на прилеглі території та їх екологічний стан. У майбутньому доцільно розглянути й інші типології та класифікації містечкових ландшафтів, зокрема за туристично-рекреаційною при-вабливістю, природоохоронним значенням тощо.

Ключові слова: регіон, Східне Поділля, ландшафт селитебний, містечковий ландшафт, типологія, класифікація, раціональне природокористування.

Buryak-Gabrys Irina

Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky

REGIONAL FEATURES OF SMALL TOWN LANDSCAPE TYPOLOGY AND CLASSIFICATION (EXAMPLE OF THE EASTERN PODILLYA)

Summary. The regional peculiarities of the typology and classification of urban landscapes are considered in the example of a separate region of Ukraine – Eastern Podillya (in the administrative division – Vinnytsia region); it is noted that only those residential landscapes that were formed during the process of local human activity are referred to as small town landscapes. It is shown that the typological grouping and classification of small town landscapes are the only analyte-co-synthetic process that allows to identify the general and regional features of urban landscapes and their territorial structure. The “typological lines” of the urban landscapes of the Eastern Podillya are distinguished: functional, by the number of the population, by the timing of the towns and landscape complexes and the area of habitats. In the classification of small town landscapes, the following taxonomic structures are distinguished – subclass, zonal types, regional subtypes, localities and tracts. It is stated that the typology and classification of urban landscapes is not necessary for the development of models of territorial planning and forecasting of their further development, as well as the future impact of small town landscapes on the surrounding territories and their ecological status. In the future, it is advisable to consider other typologies and classifications of small town landscapes, in particular by tourist recreational attractiveness, nature conservation value. It is stated that in addition to the isolated ones, other «typological lines» of formation and development of landscapes of the small towns of the Eastern Podillya – tourist, sacral, ecological, etc., are also justified. It concerns their classification. In addition to the proposed by the genesis and the content of the classifications of the landscapes of the small towns, there are others, including the duration of their functioning, the degree of self-regulation, the depth of impact on nature. It is shown that the typology and classification of landscapes of the small towns of the region is a necessary condition in the process of knowing the patterns of formation of the territorial settlement structure, in the development of schemes of district planning, as well as the prospects of development of individual small towns in the Eastern Podillya.

Keywords: region, East Podillya, residential landscape, small town landscape, typology, classification, rational nature management.

Постановка проблеми. Питанням типології та класифікації у географії і ландшафтознавстві приділено достатньо уваги, однак єдиної думки, як і підходів до типології і класифікації географічних об'єктів і ландшафтних комплексів, особливо антропогенного походження, немає. Зокрема це стосується й селитебних ландшафтів у структурі яких детальніше розроблені класифікації міських і сільських ландшафтів і не приділено належної уваги містечковим ландшафтам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд проблем типології та класифікації

селитебних ландшафтів України географи (природничники і суспільники) та ландшафтознавці розпочали з другої половини ХХ ст. Проблеми, щодо виникали у процесі дослідження стосувались не лише типології та класифікації селитебних ландшафтів, але й розуміння цих термінів. Зокрема, М.Д. Гродзинський зазначає, що «такі терміни як «класифікація», «типологія», «систематика», «таксономія» та інші по-різному тлумачаться, часто перетинаються, або й узагалі вживаються як синоніми» [5, с. 389]. Є цікаві спроби конкретизувати відміни між поняттями «типо-

логія» і «класифікація». За Е.Б. Алаєвим «*типологія* – це групування досліджуваних об'єктів за сукупностями (типами), що стійко відрізняються між собою за *якісними* ознаками; *класифікація* – це групування досліджуваних об'єктів за сукупностями (класами) що різняться між собою переважно *кількісними* ознаками» [1, с. 115]. Таке розмежування не заперечує виокремленню типологічної класифікації [4]. Питання типології й класифікації селитебних ландшафтів Поділля частково розглянуто у праці Л.І. Воропай та М.М. Куниці [4], а містечкових у монографії Г.І. Денисика та А.Г. Кізюн [8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Найвні схеми типології та класифікації міських і сільських ландшафтів обґрунтовано, переважно, з суспільно-географічних поглядів. Ці схеми здебільшого враховують ознаки, що відображають лише основні функції, величину людності та площі селитебних ландшафтів. Типології та класифікації містечкових ландшафтів навіть за цими ознаками поки що немає.

Мета статті – здійснити типологію та класифікацію містечкових ландшафтів Східного Поділля та обґрунтувати їх значимість для сучасного розвитку містечок.

Виклад основного матеріалу. У структурі селитебних ландшафтів, містечкові ландшафти виокремлені лише у другому десятиріччі ХХІ ст. [8]. До містечкових ландшафтів відносяться лише ті селитебні ландшафти, що сформувались у процесі містечкової діяльності людей і характеризуються специфічними, містечковими ознаками [8, с. 9]. Ці ознаки детальніше розглянуто у окремому дослідженні [2].

Різноманіття формування та структури містечкових ландшафтів Східного Поділля дає можливість провести їх типологію за різними ознаками:

– **функціональна типологія.** Функціональна структура містечкових ландшафтів активно впливає на формування специфічних, притаманних лише цьому поселенню ознак: на кількість, динаміку, склад населення, особливості виробничо-технічних та інфраструктурних систем, ступінь антропогенізації природних умов і структуру ландшафтних комплексів, на стан екологічного середовища тощо.

У межах Східного Поділля історично склалися і розвивається мережа різних типів містечкових ландшафтів – від вузькоспеціалізованих до багатофункціональних. Функціональна типологія містечок регіону дослідження частково і розглянута у працях науковців [3; 4]. Сучасні містечкові ландшафти Східного Поділля можна віднести до двох функціональних типів: *місцеві організаційно-господарські центри і однофункціональні міста*;

– **за кількістю населення.** Часто людність містечка залежить від його функцій. При кількісному підході до визначення «мале місто», «містечко», як стійкого типу поселення, в Україні вважають за нижню межу 3 тис. осіб, верхню – 50 тис. осіб [6]. Звідси й різні підходи до типології малих міст-містечок.

Л.І. Воропай і М.М. Куниця у процесі дослідження селитебних геосистем Поділля [4] у групі міст виокремили п'ять типів серед яких: IV тип – напівсередні міста – 50-20 тис осіб, V тип: малі

міста – менше 20 тис. осіб. Всі селища міського типу поділено на чотири підтипи: I – крупні з чисельністю більше 10 тис. осіб; II – великі – 10-5 тис. осіб; III – середні – 5-3 тис. осіб; IV – малі – до 3 тис. осіб. Є й інші типології. Однак, подальші дослідження показали, що типологія малих містечок Л.І. Воропай та М.М. Куниці є найбільш вдалою для пізнання містечкових ландшафтів Східного Поділля;

– **за приуроченістю до ландшафтних комплексів.** Ця «типологічна лінія» поки що розроблена найслабше. При її формуванні необхідно враховувати, що розташування містечкових ландшафтів у природній структурі регіону визначає:

– характер натуральних (первісних) базових ландшафтних комплексів розбудови містечкових ландшафтів, потенціал їх природних ресурсів, ступінь придатності природних умов для різних видів селитебно-промислового освоєння та життєдіяльності населення, для формування відповідної функціональної та архітектурно-планувальної структури, конфігурації та площі містечка тощо;

– ступінь стійкості ландшафтних комплексів, їх внутрішньої структури і зв'язків по відношенню до сконцентрованого містечкового навантаження;

– тривалість, направленість та інтенсивність зворотного впливу містечкових ландшафтів на геокомпоненти і ландшафтні комплекси своїх, сусідніх, а інколи й віддалених територій, радіус їх впливу [4].

Безперечно, що суттєвий вплив на розвиток і розташування містечкових ландшафтів, формування конфігурації розселення має природна структура регіону, її складність, диференціація, контрастність парадинамічні і парagenетичні зв'язки тощо. Містечкові ландшафти будь-якого рангу формуються на уже наявній природній основі ландшафтних комплексів топографічного рівня, у межах фацій, урочищ, місцевостей відповідних фізико-географічних (природних) районів. Л.І. Воропай та М.М. Куниця зазначають, що «за характером приуроченості селитебних геосистем до ландшафтних комплексів у ранзі місцевості вони можуть бути згруповані у типи, до ландшафтних комплексів у ранзі урочищ – у види» [4, с. 58]. Враховуючи ці ознаки всі містечка Східного Поділля можна об'єднати у такі типи і види:

I – *тип долинних містечкових ландшафтів.* У межах Східного Поділля цей тип переважає. Там, де містечка розташовані, вони охоплюють майже всі урочища наявних тут місцевостей. У процесі розвитку містечка часто виходять за межі долин, а їх новими куточками, ділянками, районами освоюються морфологічні елементи міжрічкових просторів. Тип долинних містечкових ландшафтів включає в себе такі види: 1 – заплановано-низькотерасовий – містечка Хмільник, Літин і Турбів, що розташовані у межах Подільських Полісь; 2 – терасовий: містечка Гнівани, Браїлів, Бершадь; 3 – схилово-терасовий – переважно містечка розташовані на берегах Дністра і Південного Бугу: Могилів-Подільський, Ямпіль, Брацлав, Тиврів.

II тип – *ярково-балкових містечкових ландшафтів*, що об'єднує два види: 1 – долинно-схи-

ловий: містечка Чернівці, Шаргород, Копаїгород, Тростянець; 2 – схиловий – містечка Муровані-Курилівці, Чечельник, Іллінци, Оратів, Дашів.

III тип – *плакорно-міжрічкових містечкових ландшафтів*, представлений одним видом: 1 – плакорно-вододільним: містечка приуроченні до вододілів Дністра і Південного Бугу (Шпиків, Томашпіль, Вапнярка, Крижопіль) і Південного Бугу та Дніпра (Козятин, Погребище).

IV – тип «контактних» *містечкових ландшафтів*, сформувався на контакті місцевостей різних природних районів, відрізняється значним різноманіттям видів, виокремлення і дослідження яких ще не завершено. Це особливий тип, бо сформувався у місцях найбільшої контрастності та різноманіття природних ресурсів і екологічних умов життєдіяльності населення. Л.І. Воропай і М.М. Куниця зазначають: «Простежується закономірність: якщо контрастніші природні умови сусідніх фізико-географічних районів, тоді більша кількість селитебних геосистем приурочено до їх межових місцевостей» [4, с. 60–61]. До рубежів контрастностей «прив'язана» основна частина містечкових ландшафтів Східного Поділля. На межах різних природних *областей* сформувалися і функціонують містечка Хмільник, Жмеринка, Тульчин, Теплик, Китайгород і Томашпіль. У межах ландшафтних комплексів сусідніх природних районів розташовані містечка Бар, Калинівка, Липовець;

– *за площею їх ареалів*. Л.І. Воропай і М.М. Куниця зазначають, що: «Площа і конфігурація ареалів селитебних геосистем відображають історичний шлях їх розвитку, особливості ландшафтно-морфологічного розташування, є опосередкованим показником зрілості їх функціональної структури» [4, с. 62]. У процесі польових досліджень встановлено, що площа й конфігурація містечкових ландшафтів Східного Поділля у відповідній мірі зумовлюють напрям потоків – речовинних, енергетичних та інформаційних, а також радіус впливу містечок на природні умови своїх та прилеглих ландшафтів. Площа може бути і важливою класифікаційною ознакою. У системі розселення Поділля, особливо Східного Поділля, переважають групи малих і дуже малих за площею ареалів містечок і міст. Вони складають 47 і 26%. «Найбільший відсоток малих селитебних геосистем у межах фізико-географічних регіонів Вінницької області (Східне Поділля) – 57%, Тернопільської області (Західне Поділля) – 47%, у Хмельницькій (Центральне Поділля) – 37%» [4, с. 63].

Класифікація містечкових ландшафтів Східного Поділля. Конкретизуючи поняття «класифікація» М.Д. Гродзинський зазначає, що «класифікація – це поділ множини об'єктів на підмножини (класи) на основі їх подібності за обраними ознаками та фіксування певного місця для кожного об'єкта» [5, с. 389]. Щодо класифікації антропогенних ландшафтів Ф.М. Мільков зазначив, що: «Класифікація антропогенних ландшафтів означає поділ їх на групи за якоюсь ознакою – або найбільш суттєвою у самій структурі комплексу, або важливій для потреб практики. Таких класифікацій може бути багато» [9, с. 39]. Однак, визначення та широке застосування у практиці наукових пошуків отримали лише дві з них – кла-

сифікація антропогенних ландшафтів за їх змістом та генезою [7], а решту використовують за потребою. За генезою містечкові ландшафти відносяться до групи *техногенних*. Г.І. Денисик зазначає, що це особлива група антропогенних ландшафтів, або створених за допомогою техніки заново, або технікою тут людина перебудовує якщо не всі, то більшість геокомпонентів ландшафту, зокрема й літогенну основу [7].

За видом господарської діяльності людей Ф.М. Мільков у 1973 році антропогенні ландшафти розділив на шість класів. Серед них – *клас селитебних ландшафтів* у структурі якого було виокремлено *два підкласи – міських і сільських ландшафтів* [9], хоча уже в 70-их роках ХХ ст. землі усіх поселень розділяли на три основні групи: землі міст, селищ міського типу (малих міст, містечок) і землі сіл. Лише у 2012 році у структурі селитебних ландшафтів Г.І. Денисик і А.Г. Кізюн виокремили третій підклас – *містечкові ландшафти* [8].

У зв'язку з тим, що у містечкових ландшафтах переважають ландшафтні комплекси техногенного походження, які визначають основні особливості функціонування й подальшого розвитку містечок – містечкові ландшафти можна віднести до *типу азональних*. Однак, вплив зональних чинників, зокрема кліматичних, гідрологічних та біотичних, а також прояв окремих природних процесів (геолого-геоморфологічних, кліматичних, гідрологічних), тут чітко фіксуються, не лише на невеликих за площею «островах» натурально-антропогенних і натуральних ландшафтних комплексів, але й загалом у містечкових ландшафтах. Зокрема, у містечках, що розташовані у межах Подільських полісь – Летичівського, Прибузького і Десенського, де зберігається високий рівень підземних вод, вища заболоченість та лісистість, містечкова забудова приурочена до підвищень другої і третьої терас (м. Хмільник, Літин, Турбів), зустрічаються заболочені ділянки (м. Калинівка, Літин) та значно (1,5-2 рази) більші площі паркових примістечкових зон, що розбудовані на основі прилеглих лісових масивів (м. Хмільник, Літин, Турбів). Розширення площ цих містечок і зараз спостерігається завдяки забудові підвищених добре дренованих ділянок, що майже не руйнує їх звичайну ландшафтну структуру.

У межах східноподільського лісотепу (лісополя) плакорні й вододільні типи місцевостей містечковими ландшафтами зайняті слабо (до 18% площі містечок). Тут більшість з них приурочено до терасово-схиливих і схилово-плакорних місцевостей. Особливо це характерно для Придністер'я та Середнього Побужжя. Це дає можливість стверджувати, що *містечкові ландшафти є зонально-азональними*. У межах Східного Поділля вони функціонують на фоні двох типів ландшафтів: зонального-лісостепового (лісопольового) і азонального-поліського (лісопосошищного). При їх оптимізації та раціональному використанні необхідно враховувати як зональні, так і азональні чинники.

Регіональні підтипи містечкових ландшафтів Східного Поділля виділені на основі наявного тут регіонального різноманіття та висотної диференціації ландшафтних комплексів. Ландшафт-

тна структура містечок Східного Поділля, зокрема Вінницького Придністер'я (Мурованих Курилівців, Чернівців, Могилів-Подільського, Ямполья) сформована на основі «низькогірних» ландшафтів, суттєво відрізняється від містечкових ландшафтів вододільної частини Подільської височини, а тим більше терасових рівнин Середнього Побужжя або Придніпровської височини.

Подальша типологічна класифікація містечкових ландшафтів, що відображена у типах і видах місцевостей детальніше розглянута раніше [2].

Типи містечкових урочищ доцільно визначати за формою рельєфу і забудовою, *вид* – співвідношенням забудови, городів, садів, сінокосів.

Висновки і пропозиції. На початку ХХІ ст. є багато спроб типології і класифікації селитебних, переважно міських і сільських ландшафтів (інколи вживається термін селитебних геосистем). Більше того виокремлюється навіть кілька «типологічних ліній». Особливо це характерно для суспільно-географічних вишукувань, зокрема: типологія поселень за кількістю населення, функціональна типологія, типологія поселень за місцем у територіальному поділі праці, типологія за економіко-географічним розташуванням, генетична типологія тощо. Однією із важливих «типологічних ліній» є розробка ієрархічно-структурної типології систем селитебних ландшафтів.

Однак, типологія містечкових ландшафтів як із суспільного, так і природничо-географічного, і особливо ландшафтознавчого поглядів, розроблена ще явно недостатньо. Запропонована типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля, особливо за їх приуроченістю до відповідних ландшафтних комплексів, дасть можливість найбільш реально враховувати у процесі розбудови містечок наявні тут природні умови й ресурси та оптимізувати господарську діяльність місцевих громад. Безперечно, що крім виокремлених, потребують обґрунтування й інші «типологічні лінії» формування й розвитку містечкових ландшафтів Східного Поділля – туристична, природоохоронна, екологічна тощо. Це стосується й класифікації містечкових ландшафтів Східного Поділля. Крім запропонованих класифікацій за генезою та змістом містечкових ландшафтів, можливі й інші класифікації, зокрема за тривалістю їх функціонування, ступенем саморегуляції, глибиною впливу на природу тощо.

Загалом, типологія і класифікація містечкових ландшафтів, зокрема й Східного Поділля є необхідною умовою у процесі реального пізнання закономірностей формування територіальної структури розселення, при розробці схем районного планування, а також перспектив розвитку окремих містечок Східного Поділля.

Список літератури:

1. Алаев Э.Б. Экономико-географическая терминология. Москва : Мысль, 1977. С. 115.
2. Буряк-Габрись І.О. Містечко: етимологія терміну і критерії виокремлення містечкових ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2015. Вип. 27. № 1–2. С. 52–57.
3. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля. Вінниця : ВНТУ, 2011. 270 с.
4. Воропай А.И., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подольи. Черновцы : ЧГУ, 1982. 90 с.
5. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. Т. 1. 431 с.
6. Даченко А.І. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз. Київ : РВПС НАН України, 2007. 376 с.
7. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця : Арбат, 1998. 202 с.
8. Денисюк Г.І., Кізюн А.Г. Сільські ландшафти Поділля. Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2012. 200 с.
9. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафт. Очерки антропогенного ландшафтоведения. Москва : Мысль, 1973. 222 с.

References:

1. Alaev, E.B. (1977). *Ekonomyko-geohrafycheskaia terminologiya* [Economic and geographical terminology]. Moskva : Mysl. (in Russian)
2. Buriak-Habrys, I.O. (2015). Mistechko: etymolohiia terminu i kryterii vyokremлення mistechkovykh landshaftiv [Small town: the etymology of the term and the criteria for the separation of urban landscapes]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohich-noho universytetu im. M. Kotsiubynskoho*, vyp. 27, no 1-2, pp. 52–57. (in Ukrainian)
3. Volovyk, V.M. (2011). *Etnokulturni landshafty mistechok Podillia* [Ethnocultural landscapes of Podillya small towns]. Vinnytsia : VNTU. (in Ukrainian)
4. Voropai, A.Y., & Kunytsa, M.N. (1982). *Selytebnye heosystemy fyzyko-geohrafycheskykh raionov Podolyi* [Residential geosystems of the physical-geographical regions of Podolia]. Chernovtsy : ChHU. (in Russian)
5. Hrodzynskyi, M.D. (2005). *Piznannia landshaftu: mistse i prostir* [Knowledge of the landscape: place and space]. Kuiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet». (in Ukrainian)
6. Datsenko, A.I. (2007). *Rehionalne rozselennia v Ukraini: stan i prohnaz* [Regional settlement in Ukraine: status and forecast]. Kyiv : RVPS NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
7. Denysyk, G.I. (1998). *Antropohenni landshafty Pravoberezhnoi Ukrainy* [Anthropogenic landscapes of right-bank Ukraine]. Vinnytsia : Arbat. (in Ukrainian)
8. Denysyk, G.I., & Kizyn, A.G. (2012). *Silski landshafty Podillia* [Rural landscapes of Podillya]. Vinnytsia : PP «Edelweis i K». (in Ukrainian)
9. Myl'kov, F.N. (1973). *Chelovek y landshafte. Ocherky antropohennoho landshaftovedeniya* [Man and landscape. Essays on anthropogenic landscape science]. Moskva : Mysl. (in Russian)